Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

संस्कृतव्याकरणे स्फोटविवेकः

नारायण जोशी
उपप्राध्यापकः
शारदाविद्यापीठम्, महेन्द्रनगरम्
Gmail: narayanbabujoshi2050@gmail.com

लेखसारः

संस्कृतव्याकरणशास्त्राजिरे दार्शनिकविषयत्वेन बहुचर्चितविषयस्य स्फोटस्य चर्चा अत्र कृतमस्ति। स्फोटविचारे स्फोटस्वरूपं प्रदर्श्य स्फोटप्रकाराणां व्याख्यानञ्चापि विहितमस्ति। नागेशानुसारेण व्यवहारत आन्तरबाह्यरूपेण द्वावेव स्फोटौ स्वीकृतौ। बाह्यस्फोटस्य जातिव्यक्तिभेदेन द्वावेव भेदौ प्रादर्शयत्। व्यक्तिः पदार्थ इति व्याडिमते व्यक्तिस्फोटः। जातिपदार्थवादिनो वाजप्यायनस्य मते जातिस्फोटः स्वीकृतः। यदि चावान्तरस्फोटप्रतिपादने आग्रहस्तर्हि कल्पितानि पदानि कल्पितपदेषु कल्पितौ प्रकृतिप्रत्ययावादाय वक्ष्यमाणपद्धत्या स्फोटस्वीकारे तु प्रकृतिस्फोटः, प्रत्ययस्फोटः, प्रकृतिजातिस्फोटः, प्रत्ययजातिस्फोटः, पदस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यस्फोटः, वाक्यजातिस्फोटः, अखण्डपदस्फोटः, अखण्डपदजातिस्फोटः, अखण्डवाक्यस्फोटः, अखण्डवाक्यजातिस्फोटाश्च भविष्यन्ति। तत्तदवयवविवक्षाविक्षाभेदेन प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनाकल्पनाभ्यां सर्वेषां कृत एते द्वादश स्फोटा युक्तियुक्ता भवेयुः। तथाहि – अस्यां स्थितौ वाक्यार्थज्ञानमस्माकं कृते वाक्यस्फोटस्य विलयसम्भावनापि दृश्यते। तेन स्फोटविषयेऽपि मतैक्यं न दृश्यते। स्फोटोऽखण्डरूपो नित्यः। तथा आकाशे घटाकाशमठाकाशपटाकाशवद् औपाधिकत्वेन भेदोपभेदाः व्याकृताः सन्ति। पदस्य वाचकत्वेऽपि पदवाक्यप्रमाणज्ञानां समदृष्टिः न विद्यते। वस्तुतः स्फोटोऽर्थप्रकाशको वर्तते। लेखेऽस्मिन् ध्वनिविचारः, वृत्याश्रयबोधः वाग्विषयश्च सम्यङ्निरूपितः। मतभेदेऽपि वर्णपदवाक्यास्फोटादीनां पृथक् पृथक् कृत्वा आधुनिकजगति आधुनिकसङ्गणकयन्त्रादिष्वपि स्फोटस्वरूपलाभविषयेऽपि सतर्कं विलिखितमत्र। स्फोटस्य स्वरूपं निरूप्य नानाविचारभेदप्रदर्शनपूर्वकं स्फोटौपाधिकभेदान् व्याख्याय स्फोटविवेचनं विमर्शनञ्चात्रास्ति।

शब्दबीजानि अन्योन्याश्रयः, घटाकाशः, निगमनः, वर्णावगाहिनी, शब्दनिष्ठा।

विषयनिवेशः

स्फुट्यतेऽनेनार्थः स्फोटः वान्यत् स्फुटति प्रकाशतेऽर्थोऽस्मादिति स्फोटः। आदौ कृतस्यास्य विग्रहस्यार्थो येन अर्थः ज्ञायते तत्स्फोटोऽवगम्यत इति। चान्तस्यापि अर्थप्रकाशक एव स्फोटेति अवबुध्यते। तृतीयापञ्चम्योः विग्रहात् अर्थप्रकाशकः विकाशको वा स्फोटेति ज्ञायते। 'स्फुट विकसने' इत्यस्माद्धातोः घञ्प्रत्ययकृते स्फोटशब्दो निष्पद्यते। पदवाक्यप्रमाणविदः स्फोटशब्दं काचन शक्तिप्रकाशिकेति सङ्केतश्च वा इत्यङ्गीकुर्वन्ति। परन्तु तेषां समेषां विवेचना, तर्करीतिः व्याख्यारीतिश्च नैव समाना। शब्दादर्थो गम्यते अनयोर्मध्ये अर्थगमकस्तत्वमस्ति तदेव स्फोट इति। वस्तुतः स्फोट अर्थप्रकाशिका शक्तिरिति

। इममेव शाब्दशास्त्रानुयायिनः अन्ये च दर्शनं मत्वा पठन्ति ।
बहुचर्चितस्य स्फोटस्य विषये बहुग्रन्थगुम्फनकारैः बहुत्र चर्चा कृताऽस्ति । शब्दनयवाक्यवेदान्तप्रभृतिशास्त्रेषु विश्लेषितोऽयं विषयः नूनम् । तत्रापि बहुशाब्दिकैः बहुनैयायिकैः बहुवाक्यज्ञैः बहुवेदान्तविद्भिश्चास्य सतर्कं व्याख्या सम्पादिता । भाष्यवाक्यपदीयपरिभाषेन्दुशेखरपरमलघुमञ्जूषादिगन्थेषु स्फोटस्य चर्चा स्वल्परीत्या दरीदृश्यते परन्तु मण्डनमिश्रस्य स्फोटसिद्धिनामकग्रन्थे भरतमिश्रस्यापि स्फोटसिद्धिनामकग्रन्थे केशवकविकृतः स्फोटप्रतिष्ठानामकग्रन्थे शेषश्रीकृष्णकविकृतः स्फोटतत्वनामकग्रन्थे नागेशभट्टस्य स्फोटवादनामकग्रन्थे विस्तृता गभीरा च परिचर्चा विद्यते । अनुसन्धानपत्रेऽस्मिन् स्फोटपरिचयप्रकारविश्लेषणपूर्वकं स्फोटाध्ययनं कृतमस्ति । अत्रैव नानाशास्त्रनिष्पीडनप्रवीणानां मतप्रदर्शनपूर्वकं विमर्शनञ्चात्र विहितम् ।

समस्योद्देश्ये

स्फोटः कः ? किमर्थं स्फोटः ? एताभ्यामेव द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यां प्रकाशेते समस्योद्देश्ये । स्फोटस्य ऋते किं नभवति ? स्फोटस्यावश्यकता किमर्थं वरीवर्ति ? इत्यादयः जिज्ञासाः समुद्भवन्ति ताषां जिज्ञासानां शमनीकरणमेव उद्देश्यं वर्तते । अतः स्फोट एव गवेषणायाः समस्या तस्य सविवेचनं प्रस्तुतिप्रदानम् उद्देश्यं अस्ति । अनुसन्धानात्मकपत्रेऽस्मिन् स्फोटस्य परिचयादारभ्य मतमतान्तरपुरःसरं विपुलविवेचनमुल्लिखितं वर्तते ।

अध्ययनविधिः

शोधसामग्रीसङ्कलने प्रचलितनिगमनागमनपद्धतीनां समुचितः प्रयोगः कृतो वर्तते । प्रधानतया स्फोटविषयकविमर्शक्रमे नानाविदुषामावश्यकमतानामनुशीलनेन निगमनविधिः स्वीकृतेति । तत्रैव ग्रन्थसङ्कलकत्वेन पुस्तकालय एव मन्यते । अतः पुस्तकालयविधिरपि अवलम्बितः ।

विमर्शनस्य सैद्धान्तिकाधारः

शाब्दशास्त्रस्य विषयत्वात् पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीन् केन्द्रीकृत्य सूत्रवार्त्तिकभाष्यविचारमाधारीकृत्य सिद्धान्तविचारः कृतो वर्तते । तत्रैव वाक्यपदीयपरिभाषेन्दुशेखरपरमलघुमञ्जूषाप्रभृतीनां टीकाग्रन्थाः भाष्यग्रन्थाञ्चाधारीकृत्य सिद्धान्तभूमिः स्थापिताः वर्तन्ते । उल्लिखितान् ग्रन्थान् विदूषाञ्च मतानुसारं विमर्शनं कृतं वर्तते ।

सीमाङ्कनम्

सकलव्याकरणशास्त्रस्य सकलनयशास्त्रस्य सकलवाक्यशास्त्रस्य सकलवेदान्तशास्त्रस्य स्फोटविषयमाधारीकृत्य विवेचनमत्र न सम्भवति । तेनात्र समासेन शाब्दशास्त्रं विशेषीकृत्य विमर्शकरणमेव अस्य अनुसन्धात्मकलेखस्य सीमा विद्यते । वाक्यपदीयवैयाकरणभूषणसारपरमलघुमञ्जूषाग्रन्थानां साहाय्येन शोधनिर्मितिः भविष्यति ।

स्फोटाध्ययनं विमर्शनञ्च

नैयायिकनये परमाणोरिव, वेदान्तिमते ब्रह्मण इव च शाब्दिकसिद्धान्ते स्फोटस्य महती चर्चा विद्यते तत्र तत्राकारग्रन्थेषु। शाब्दिकानां दार्शनिकत्वप्रसादः स्फोटभित्तिमेवावलम्बते, परन्तु स्फोटवादस्य कुतः प्रारम्भो जातः? इत्यस्य समाधाने इतिवृत्तस्य पृष्ठानि मौनमेवावलम्बन्ते : परन्तु सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोच्यमाने 'वाचो ह वाक्' इत्यादिश्रुतिरूपाणि स्फोटस्रोतांसि वेदब्राह्मणादिवारिधिषु समुपलभ्यन्ते। शाब्दिका अमुमेव सूत्रात्मकमर्थं सगमतां सरलताञ्च नयन्ति। वेदब्राह्मणादिषु ग्रन्थेषु गोवागादिशब्दाः शब्दरूपेऽर्थे प्रयुज्यन्ते, न तु स्फोटशब्दरूपेऽर्थे। अतो वादत्वेन स्फोटवादस्य कदा प्रारम्भ इति प्रश्नोऽद्यापि न समाहितोऽभूत्। अर्थप्रकाशकत्वं स्फोटत्वमिति। येन अर्थप्रकाशनं भवति सः स्फोटः। अर्थः ब्रह्मेति मन्यते। वाचकः स्फोटः वाच्यार्थः ब्रह्मेति स्वीकृयते। यथा किरणैः सूर्यः प्रकाशते तथैव स्फोटेन वाचकेन वा वाच्यार्थो ब्रह्म वा ज्ञायते। रविकिरणयोः यथा सम्बन्ध जायते तथैव शब्दार्थयोः सम्बन्धो भवति। अत्रापि शब्दार्थयोर्मध्येऽपि कश्चित् सम्बन्धः भवति, सः सम्बन्धः शक्तिः वर्तते। शक्तिं सङ्केतेनापि ज्ञायते। वस्तुतः वर्णोच्चारणपश्चात् नाशं प्रप्नुवन्ति तथा कथं शब्दज्ञानं भवति ? इत्यत्र प्रश्नं जागर्ति नूनम्। उत्तीर्यते यत्, संस्कारवशात् ज्ञानं भवति। अर्थबोधकं इमां शक्तिमेव वैयाकरणाः अखण्डस्फोटत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति। एवञ्च नु व्याकरणन्यायमीमांशासाहित्येतिहासपुराणादिषु स्फोटस्य चर्चांशः लभ्यते। "अवङ्स्फोटायनस्य" १९।२३।२३३ (पाण्डेयः, सन् २०१३, पृ.६८) इति सूत्रे स्फोटशब्दो दृष्टिगोचरीभवति। अस्य स्फोटायनशब्दस्य हरदत्तः पदमञ्जर्यां विवरणं करोति– 'स्फोटोऽयनं पारायणं यस्य, स स्फोटायनः, स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः'। नागेशेनापि स्फोटवादे अन्ते स्फोटायनऋषेरेव सिद्धान्तः स्फोटवादः इति प्रतिपादितम्।

अत्र मीमांशकाः 'अथ गौरित्यत्र कः शब्दः' गकारौकारविसर्जनीयाः इति भगवान् उपवर्षः' इति कण्ठताल्याद्यभिघातानां श्रवणेन्द्रियविषयणां वर्णानामेव शब्दत्वं वाचकत्वं चास्ति। अन्यस्मिन् दिनेऽनुभूतेऽद्यानुभूयमानस्य 'सोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञया तावत्कालं स्थिरत्वे सिद्धे तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति' इति न्यायात् पराभिमताशुविनाशित्वव्यतिरेके सिद्धे नित्यत्वपर्यवशानम्। सर्ववेदेषु तदुपलम्भात् विभुत्वम्, लाघवाच्चैकत्वम्। आनुपूर्वीघटम्– अव्यवहितोत्तरत्वं चैतत्पक्षे उत्पत्त्यनवच्छिन्नस्वज्ञानाकालोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वम्। यथाऽत्यन्तरागवतः कामिनीसाक्षात्कारस्थले ज्ञानधाराकल्पने गौरवादेकत्वं तद्वद् ज्ञानानामप्येतद्विषये स्थिरत्वम्। ननु न तावद् वर्णानां प्रत्येकमर्थबोधकत्वम्, एकैकस्मादर्थाप्रतीतेः। नापि समुदितानाम्, क्षणविनाशिनां समुदायानुपपत्तेः। प्रतिवर्णं च संस्कारकल्पने गौरवापत्तिः। अतो वर्णोच्चारणानन्तरं यतोऽर्थप्रत्ययो भवति, सोऽयं स्फोटत्वेन प्रकाशकत्वेन स्फोट इत्युच्यते। स एव पदात्मा शब्दः। एवं वाक्यस्फोटोऽपि अप्रत्यक्षोऽप्ययमर्थः प्रतीतिलक्षणकार्यानुपपत्यावगम्यते। न च वर्णा एवानुभूयन्ते, न तदतिरिच्यमानस्वरूपं वस्तुतत्त्वमिति वाच्यम्, पदमेकं वाक्यमेकमिति चैकस्वरूपस्यानुभवात्। न चेयं वर्णावगाहिनी, तेषां परस्परभिन्नत्वात्। न चैकत्र नानात्वैकत्वे सम्भवतः, विरुद्धत्वात्। एकार्थविषयत्वे नैकत्वमिति चेत्, न, परस्पराश्रयात्। एकपदत्वेन एव एकार्थविषयत्वात्। तस्मान्न वर्णात्मकः शब्दः, किन्तु स्फोटरूप एवेति चेत्, न, वर्णातिरिक्तवाचकत्वकल्पनायामर्थापत्तिः प्रमाणं, प्रत्यक्षं वा ? नाद्यः, अर्थप्रतिपत्ते अन्यथा अपि उपलब्धत्वात्। नेतरः, तदभावात्। न चैकं पदमित्येकवस्त्ववगाहिनी नाना वर्णेष्वनुपपद्यमाना बुद्धिरेव प्रमाणमिति वाच्यम्, वर्णेष्वप्येकार्थविषयत्वेन तदुपपत्तेः।

वेदान्तिनस्तु वर्णानामेव वाचकत्वं स्वीकुर्वन्ति, तेषां मते स्फोटाभावात्। इदं तेषामभिप्रेत यदि वर्णानां वाचकत्वं न सम्भवेत्, स्फोटस्यानुभवपद्धतिमध्यासीत्, तदैव वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽभ्युपेयेत। वर्णानामवाचकत्वं क्षणिकत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वाद्

व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा, वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावेन प्रथमः कल्पस्तावन्निरस्तः । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धमिति चेत्, न, प्रत्यभिज्ञायमानत्वम् । न चासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत् सादृश्यनिबन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञानमिति साम्प्रतम्, सादृश्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपाताद्वा स्थीयते, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभिचारदर्शनाद्वा । न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयम्, न गादिव्यक्तिविषयम्, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भात् । अत एव शब्दभेदोपलम्भात् वक्तृभेद उन्नीयते, सोमशर्माधीते न विष्णुशर्मेति युक्तम्, यतो बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमनुभवः परीक्ष्यताम् । यथाकालाक्षीं च स्वस्तिमतीं चेक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति । किं वा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिणामसंस्थानव्यक्त्युपादानभेदाद् भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा गव्यक्तिरजानत एवापि व्यञ्जकभेदा तद्धर्मानुपातीनीव प्रथत इति विदाङ्कुर्वन्तु । तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि योगत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः, स वरं गव्यक्तावेवास्तु, किमन्तर्गडुना गत्वेनाभ्युपेतेन । सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथाक्रमानुरोधिन्यः पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधेनैव वर्णाः पदबुद्धिमारोहन्ति । अतो 'जारा' 'राजा' 'कपि' 'पिक' इत्यादौ पदविशेषप्रतिपत्तौ नास्ति, काचनापि विप्रतिपत्तिः । वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणः स्फोटं व्यञ्जयन्ति । स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् । अतो वर्णा एव वाचका नित्या विभवाश्चेति । अत्रेदं विचारणीयम् – स्वसिद्धान्तभङ्गभिया वर्णानां नित्यत्वं सापेक्षमेव स्वीकार्यमिति । वस्तुतो वर्णानामनित्यत्वमेव सृष्टिप्रलयमध्ये विनाशित्वाभावरूपमेव तत् । एवञ्च सृष्टीनामानन्त्येनानन्तवर्णतद्ध्वंसप्राग्भावादिकल्पनाया गले पतित्वाल्लाघवं शशशृङ्गायमाणमेव । किञ्च गकारादिषु गत्वादिजातेरभावेन गकारादिज्ञानस्य निर्विकल्पकात्मकत्वेन प्रत्यक्षत्वानापत्तिः । ध्वनिगतगत्वादिभानस्वीकारे तु तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानवत्वेन भ्रमत्वापत्तिर्दुर्वारा ।

साङ्ख्यास्तु प्रत्येकवर्णेभ्योऽतिरक्तं 'कलश' इत्यादिरूपमखण्डमेकं पदं स्फोट इति योगैरभ्युपगम्यते । कम्बुग्रीवाद्यवयवेभ्योऽतिरिक्तो घटाद्यवयवीव । स च शब्दविशेषः पदाख्योऽर्थस्फुटीकरणादित्युच्यते । स शब्दोऽप्रामाणिकः, कुतः ? प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् । स स्फोटाख्यः शब्दः किं प्रतीयते, न वा । आद्ये येन वर्णसमुदायेनानुपूर्वीविशिष्टेन सोऽभिव्यज्यते, तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वमस्तु, किमन्तर्गडुना तेन । अन्त्ये, त्वज्ञातस्य स्फोटस्य नार्थप्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटकल्पना । 'स एवायं गकारः' इति प्रत्यभिज्ञाबलात् वर्णानित्यत्वं न युक्तम्, उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेः । प्रत्यभिज्ञा च तज्जातीयता विषयिणी ।

नैयायिकास्तु पदानामेव वाचकत्वं । वर्णानां समूहः पदम्, पदानां समूहो वाक्यम् । वर्णाश्चानित्याः ननु वर्णानामनित्यत्वे 'सोऽयं ककारः' इति प्रत्यभिज्ञया उपपत्तिर्न स्यादिति चेत्, न, सोऽयं धान्यराशिसरितिवत् जातिनिबन्धना सादृश्यनिबन्धना वा प्रत्यभिज्ञेति वक्तुं शक्यत्वेनादोषात् । ननु तथापि क्रमोत्पन्नविनष्टानां वर्णानां सहभावाभावात् तत्समूहस्य पदस्य, पदसमूहवाक्यस्य च विलयापत्तिरिति चेत्, न, संस्कारद्वारा तदुपपादयितुं शक्यत्वात् । यथा क्रमोत्पन्ना अपि प्रत्येकग्रासाः समुदितास्तृप्तिमुत्पादयन्ति, तथा क्रमवर्तिनोऽपि वर्णाः समुदिता एवार्थाभिधायिनो भवन्ति । न तावदनुमानमहिम्ना स्फोटस्वरूपमुपपादयितुं पार्यते, परिदृश्यमानविशिष्टानुपूर्वीकवर्णकलापकरणे नार्थप्रतीतेर्घटमानत्वात् । नापि प्रत्यक्षतो वर्णानामेव प्रत्यक्षत्वादित्याहुः । अधिं जयन्तभट्टकृतायां न्यायमञ्जर्यां द्रष्टव्यम् ।

वैयाकरणनये तु स्फोटस्य ब्रह्मरूपतया तत्रैव ध्वनिगतधर्माणामध्यस्तत्वातद् ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यासे भिन्नभिन्नरूपेण

तत्प्रतीतिरिव वर्णभेदप्रतीतिर्नानुपपन्ना । न च त्वन्मतेऽपि स्फोटस्य ब्रह्मत्वेन निधर्मकतया तत्र गत्वादिप्रकारकप्रतीतेर्भ्रमत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम् ? तुरीयदशायां भ्रमत्वेऽपि तव ब्रह्मण एव प्रपञ्चरूपेण प्रतीतिवद् व्यावहारिकदशायां बाधाभावेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

वैयाकरणास्तु स्फोट एव वाचको न तु वर्णाः स्फोटानुभवानन्तरं विदितसंगतेरर्थधीसमुत्पादात् । न च वर्णातिरक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति, गौरित्येकं पदम्, गामानाय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः, उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा ? न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति । तथा सति धवखदिरपलाशा न जातु स्यात् । नाप्यैकार्थधीहेतुता, तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेधात् । तद्धेतुत्वेन तु साहित्यकल्पनेऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो वर्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते, स स्फोट इति । तच्च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात्, अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानवद् यथास्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतो लब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यत्वमिति प्रागुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति नेतरेषामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राचाम्, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात् । अन्त्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात् । न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधास्यन्ति प्राञ्चो वर्णाः, चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम्, व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञाननियमात्, स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वाद् अधिकस्तत्र प्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त एवोपजनो न वा स्यात्, न पुनरस्फुट इति न समः समाधि, तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचकः न वर्णाः । अस्य च स्फोटस्योपाधिभेदादष्टौ भेदाः वर्णपदवाक्यरूपरूपितस्य भावाद् वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटश्चेति त्रयः । अत्रैव जातिव्यक्तिभेदेन वर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यजातिस्फोट इति त्रयः । पदवाक्ययोः सखण्डाखण्डत्वभेदात् सखण्डस्फोटः, सखण्डवाक्यस्फोटश्चेति द्वौ । एवं सङ्कलनयाऽष्टौ स्फोटा इति नागेशादयः । श्रीरामाज्ञापाण्डेयास्तु व्याकरणदर्शनभूमिकायां षोडशस्फोटानीत्याहुः । तथाहि – अस्यां स्थितौ वाक्यार्थज्ञानमस्माकं कृते वाक्यस्फोटस्य विलय एव स्यात् । नापि 'पचति' इति पदस्फोटव्यवहारः । तथा चायं विभागो नहि युक्तयुक्तः । अत एव नागेशभट्टो नहि अष्टौ स्फोटान् मञ्जुषायां निरदिक्षत्, किन्तु केवलमान्तरबाह्यभेदेन द्वौ स्फोटौ प्रदर्श्य बाह्यस्फोटस्य जातिव्यक्तिभेदेन द्वावेव भेदौ प्रादर्शयत् । तथा च व्यवहारदृष्ट्या बाह्यस्फोटदर्शने प्राग्वक्ष्यमाणरीतिरेवास्माभिरवलम्बनीया । तथाहि– व्यक्तिः पदार्थ इति व्याडिमते व्यक्तिस्फोटः । जातिपदार्थवादिनो वाजप्यायनस्य मते जातिस्फोटः इत्येवंरूपेण द्वौ स्फोटावभ्युपगन्तव्यौ । यदि चावान्तरस्फोटप्रतिपादने आग्रहस्तर्हि कल्पितानि पदानि कल्पितपदेषु कल्पितौ प्रकृतिप्रत्ययावादाय वक्ष्यमाणपद्धत्या स्फोटः स्वीकार्यः । एवं सति – १) प्रकृतिस्फोटः २) प्रत्ययस्फोटः ३) प्रकृतिजातिस्फोटः ४) प्रत्ययजातिस्फोटः ५) पदस्फोटः ६) पदजातिस्फोटः ७) वाक्यस्फोटः ८) वाक्यजातिस्फोटः ९) अखण्डपदस्फोटः १०) अखण्डपदजातिस्फोटः ११) अखण्डवाक्यस्फोटः १२) अखण्डवाक्यजातिस्फोटा भविष्यन्ति । तत्तदवयवविवक्षाविक्षाभेदेन प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनाकल्पनाभ्यां सर्वेषां कृत एते द्वादश स्फोटा युक्तियुक्ता भवेयुः । एतदेव विचार्य मञ्जुषायां नागेशभट्टो द्वावेव स्फोटौ प्रप्यपादयदिति ।

"शाब्दब्रह्मेति वैयाकरणाः" वैयाकरणानां मते शब्दैव मुख्यं तत्त्वम् । मन्ये सर्वेषां मते शब्दैव एतादृशं तत्त्वं योऽर्थावबोधकः, प्रवृत्तिप्रवर्तकः, कार्यसाधकः, जगत्सञ्चालकः, तत्त्वानां प्राणस्वरूपञ्च प्रतिभाति । तस्मिन् शब्दे एतादृशी शक्तिः तिष्ठति,

यया शक्त्या मानवाः अर्थात् अपारमरपर्यन्ताः जनाः प्रसन्नाः रुष्टाश्च भवन्ति । सा शब्दनिष्ठा शक्तिः कुत्र तिष्ठति, इति विचारचर्यायां नैयायिकानां वैयाकरणानां च भिन्नं भिन्नं मतं विद्यते । नैयायिकानां मते शक्ति पदे तिष्ठति, तथा चोक्तम्, शक्तं पदमिति । अर्थात् शक्तिमत् पदमित्यर्थः ।

परन्तु वैयाकरणाः वदन्ति यत् उच्चरितप्रध्वंसित्वेन वर्णस्य, पदस्य, वाक्यस्य चासम्भवात् शक्तिस्तत्र न तिष्ठति । यतो हि अभिव्यक्तेरुत्पत्तेर्वा क्षणस्थायित्वात्, क्षणात्मककालस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वेन तदवच्छिन्नवर्णस्याप्रत्यक्षत्वात् । उच्चरितप्रध्वसित्वं नाम, उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसोपयोगित्वम्, यथा "इको यणचि" इत्यत्र तस्मिन्निति परिभाषोपस्कृतवाक्यार्थेऽयं पूर्वोऽयं पर इति नष्टस्य प्रत्यक्षविषये शब्देन पौर्वापर्यव्यवहारयोगात् । नैयायिकाः स्वकीयमपरमपि मतं ददति यत् संस्कारवशात् शब्दजशब्दन्यायात् अनुभवजन्यसंस्कारसध्रीचीनचरमवर्णानुभवाच्च । अतो वर्णेन पदेन वा अर्थावबोधो भवतीति । अयं च उपयुक्त पक्षः ।, नष्टविद्यमानयोरव्यवहितोतरत्वसम्बन्धायोगात् । पदस्याविद्यमानत्वेन तत्र शक्त्याश्रयत्वस्य ज्ञानाभावात् । संस्कारस्य विपरीताच्च रसो सरः, नदी दीन इति विपरीतसंस्कारबोधेन प्रत्येकपन्यार्थप्रत्ययापत्तेः । अतो वैयाकरणा भणन्ति यद् वृत्त्याश्रयः शब्दस्फोट इति स्वीकरोतु । यद्यप्ययं स्फोट एकोऽखण्डश्च तथा पदे, वाक्ये जपाकुसुमादिलौहित्यपीतत्वादिव्यञ्जकोपरागपशात् लोहितः पीतः स्फटिक इति भानवद् वर्णादिव्यङ्ग्यो वर्णरूपः, पदरूपो वाक्यरूपश्च । यथा – पणिकृपाणदर्पणव्यञ्जकोपाधिवशात् मुखे अन्यस्मिन् वस्तुनि वा दैर्घ्यवर्तुलत्वादिभानं तद्वत् । अस्मिन् अखण्डस्फोटे भिन्नं स्वरूपं प्रतिभाति उक्तञ्च –

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।
वाक्यात् पदानामन्यत्वं प्रविवेको न कश्चन (त्रिपाठी, वि.सं.२०७९, पृ.७५) ॥

अर्थात् पदेषु वर्णा न प्रतीयन्ते, वर्णेषु अवयवा न भवन्ति, वाक्यात् पदानां कश्चन प्रभेदो न इति ।

एवं विवरणेन प्रतिभाति यत् स्फोटे ये भेदोपभेदा वा प्रतीयन्ते, सर्वे ते औपाधिकाः । यथा आकाशे घटाकाशः, पटाकाशः, मठाकाशश्च । यथा चैतन्यस्य अल्पज्ञत्वविशिष्टः सर्वज्ञत्वविशिष्टः तथा जीवानाञ्च परस्परौपाधिको भेदश्च । मीमांशकानां मते पदे वाक्ये सखण्डपक्षे अन्तिमवर्णव्यङ्ग्यः स्फोट एक एव । पूर्वपूर्ववर्णस्तु तात्पर्यग्राहक इति । स्फोटस्य प्रकाशको नादः, अर्थाद् ध्वनिः । ध्वनिस्तु द्विविधः – प्राकृतो वैकृतश्च । प्रकृत्या अर्थबोधनेच्छया स्वभावेन वा जातः स्फोटव्यञ्जकश्च प्रथमः, अर्थाद् विवक्षितार्थविबोधविषया आत्माभिव्यक्तीच्छया स्वभावेनोत्पन्नः स्फोटप्रकाशको मध्यमानादविषय इत्यर्थः । प्रकृताज्जातो विकृतविशिष्टश्चिरस्थायी निवर्तको वैकृतिकः । अर्थात् प्रकृताद् उत्पन्नो विकारैर्युक्तो ध्वनिरिति । स्फोटस्य ज्ञाने प्राकृतध्वनिरेव हेतुः । स्फोटस्याभिव्यक्तेरनन्तरमेव वैकृतध्वनिरुत्पद्यते । वृत्तिभेदेऽपि इदमेव कारणम् । उक्तञ्च भर्तृहरिणा–

अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिर्मध्या वै चिन्तने तथा ।
शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता (त्रिपाठी, वि.सं.२०७९, पृ.७८) ॥

अभ्यासो नाम प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनस्तन्मध्ये पौनः पुन्येन प्रतिपादनमभ्यासः । पुनः पुनरावृत्त्या बुद्धिस्थिरीकरणमभ्यासः, शीघ्रपाठ्यव्यापारः । तत्त्वविचारणे तु मध्यावृत्तितात्पर्यं नातिदुरता नातिविलम्बिता इति । शिष्याणामुपदेश्यानामुपदेशः शिक्षणं मन्दगतिका वृत्तिरिष्टा इति । तिसृषु वृत्तिषु वैकृतध्वनिरेव कारणम् । स्फोटस्तु तैर्न भिद्यते । स्फोटप्रक्रियाधुनिकदृष्ट्यापि लोके यथा संगणके कार्यं भवति, तर्हि आदौ टङ्कणं भवति, पुनः 'सी.पि.यू.' मध्ये कार्यं भवति, पुनः मुद्रितं भवति । तदा प्रतिभाति यन्मध्ये यत् कार्यं जातं सैव स्फोटः । तथैव प्रतिपलोपलब्धद्रव्यगृहेऽपि (एटीएम) कार्डनिवेशानन्तरं या प्रक्रिया

भवति साऽपि स्फोटस्यैव स्वरूपा भवति। यान्त्रिकयुगेऽअन्वेषणे सति तु बहुत्र स्फोटनियमः घटते। एवञ्च स्फोटः शब्दः। ध्वनिः शब्दगुणः (शास्त्री, सन् २०१७, पृ.७०८)। भाष्यकारः स्फोटं शब्दं मत्वा ध्वनिं शब्दगुणत्वेन स्वीचकार। शब्दो व्यञ्जकः यतोहि भेर्याघातवत्। यथा : भेदीवादने कदाचिदुच्चैः कदाचिन्निचैः ध्वनिर्जायते। भेरीवादने सति ध्वनिरुत्पद्यते एव। तत्र तस्याः भेर्याः विस्फोटः समानः परं ध्वनिरेव कदाचिदल्पः कदाचित् महाँश्च जायते। अतः ध्वनिः व्यञ्जकः, स्फोटः व्यञ्जको भवति। ध्वनिः केवलं श्रवणेन्द्रियद्वारा अल्पं महच्च श्रूयते। ततः स्फोटः स्फोटः सर्वध्वनिष्वभिन्न एव दृश्यते ज्ञायते वा। व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः स्वभावतः अवस्थितौ वर्तेते। व्यक्तशब्देषु एव स्फोटध्वनी विद्येते। यतोहि अर्थबोधो भवति। अव्यक्तशब्देषु अर्थवाचकत्वशक्त्याभावात् स्फोटाभावः इति निश्चीयते। अर्थप्रत्यायकः व्यञ्जकवाचको वा पदरूपं या वाक्यरूपं सः स्फोटः सः नित्य इति। स्फोटप्रकटने नागोजिभट्टेन – केनचिद् "घटमानय" इति वैखरीनादः प्रयुक्तः। स केनचिच्छ्रोत्रेन्द्रियेण गृहीतः। स नादो हृदयद्वारा बुद्धिहृद्गतः सन् अर्थबोधकं शब्दं व्यञ्जयति तस्मादर्थावबोधः। स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोटः। मध्यमानादः स्फोटं व्यञ्जयति। वैखरी तस्योत्साहकः। भाष्यमपि प्रमाणम्– श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्ज्वलितः आकाशदेशः शब्द इत्याकरग्रन्थः सङ्गच्छते। अत्रैका शङ्का उदेति यद् अष्टौ स्फोटाः, तर्हि तेषु वाचकः कः ? तदा उच्यते– यथा अर्थगतजातेः शक्यत्वं तथैव शक्ततानिरूपिकाया वर्णपदवाक्यादिजातेः – वर्णजातेः पदजातेः वाक्यजातेः अर्थावबोधकत्वम्, उक्तमपि शिष्टैः–

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता (दाहाल, सन् २०११, पृ.१०३)।

अनेकाभिर्विविधाभिर्या व्यक्तयो घटपटरूपास्ताभिरभिव्यङ्ग्या अभिव्यक्ता, पदार्थप्राणप्रदधर्मो घटत्वपटत्वरूपः स्फोट इति। वस्तुतस्तु वाक्यस्फोटो वाक्यजातिस्फोट एव वा वृत्याश्रय इति।

एकस्मिन्नेव वर्णे, द्वयोर्वा वर्णयोः पूर्णस्य गौरिति शब्दस्य प्रतीतौ स्वीकृतायां तु अवशिष्टवर्णवैयर्थ्यं प्रसज्येत, त्रयाणाञ्च वर्णानामेकान्वितं रूपमपि न सम्भवं सुलभं च स्यात्। न हि कोऽपि ध्वनिर्न क्षणद्वयादुर्ध्वं समवष्ठिते नाम, तथा च औकारध्वनिप्राप्तिः पूर्वमेव गकारध्वनिस्तिरोधास्यते, विसर्जनीयध्वनिप्राप्तिं यावद् गकारौकारध्वनी विलुप्तौ भविष्यतः। स्फोटपरम्परानुसारेण च गौरिति पदस्यार्थबोधः स्फोटेन भविष्यति। पूर्वपूर्ववर्णानां संस्कारा अन्तिमवर्णसमुच्चारणेन सह सम्पृक्ताः शब्दपूर्णतां रचयन्तोऽस्मात् प्रतीतिं विदधते। इयमेव शब्दपूर्णताप्रतीतिर्नाम स्फोटः (स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः, स्फोटनं स्फोट वा)। स्फोटश्च वर्णपदादिरूपेण अष्टधा विभक्तः। स्फोटस्य च विशदं विवेचनं वाक्यपदीये, कौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे, नागेशभट्टकृतायां वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायाञ्च साधु दर्शनीयम्।

वाक्यपदीकारो भर्तृहरिमहाभाष्यकारः पतञ्जलिश्च शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्य पूर्णतायाश्च समकालिकीमेव अनुभूतिमङ्गीकुरुतः वाक्यपूर्णतायाश्च प्रतीतिरेव वाक्यस्फोटेन निरुक्ता। वाक्यपूर्णतया साकमेव वाक्यार्थप्रतीतिरपि जायमानाऽनुभूयते तत्त्वज्ञैः। अत एव वर्णपदवाक्याखण्डपदाखण्डवाक्यवर्णजातिपदजातिवाक्यजातिस्फोटेषु वाक्यस्फोटस्यैव पारमार्थिकत्वं सर्वस्फोटसाररत्नाकरत्वञ्चेति महाभाष्यकारादीनां सम्मतिः। "वाक्यस्फोटोऽति निष्कर्षे तिष्ठतीति मनस्थितिः" इत्थं मञ्जुषायां नागेशोक्तिदर्शनेन वाक्यस्फोटस्य मुख्यत्वं दृश्यते। व्याकरणाचार्येण पाणिनिना अष्टाध्याय्यां सर्वप्रथमं "अवङ् स्फोटायनस्य" ६।१।१२३ (पाण्डेय, सन् २०१३, पृ.६८) इत्यत्र कृतस्य सूचनेन स्फोटायनस्य मतं स्वीकृतं वर्तते। तथैवान्यत्र हेमचन्द्रेण कक्षीवान् इति स्फोटायनस्य नामान्तरमस्तीति ज्ञापितम्। एवञ्च गुरूपदहालदरेण 'व्याकरणदर्शनेर इतिहास' इति बंगलभाषारचितग्रन्थे कक्षीवत्नामकमहीद्रे ओशिजनामकः कश्चित् विद्वान् योगी वैयाकरणः स्वकीयव्याकरणे

अर्थप्रकाशकस्य प्रपञ्चतया व्याकृत्य स्फोट इति नाम दत्तवान् । काशिकावृत्तेः टीकायां हरदत्तेनापि 'स्फोटोऽयं परायणं यस्य सः स्फोटायनः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः' इत्युल्लिखितम् । हरिवंशपुराणे श्रीमद्भागवतपुराणे गर्गसंहितायाञ्चास्य स्फोटशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । हरिवंशपुराणेऽपि 'अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः ।।' इत्युल्लिखितं दृश्यत एव । 'दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः ।' (शर्मा,१०।८५।९, वि.सं.२०३८, पृ.९) 'श्रृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ।' (शर्मा,१२।६।४०,वि.सं.२०३८, पृ.४०) गर्गसंहितायाश्च गोलोकखण्डे तृतीयाध्याये उक्तम् यत् – 'व्यङ्ग्येन वा न नहि लक्षणया कदापि, स्फोटेन यच्च कवयो न विशन्ति मुख्याः । निर्देशभावरहितं प्रकृतेः परञ्च त्वां ब्रह्म निर्गुणमलं शरणं व्रजामः ।।' इतिवृत्तज्ञानेन प्रयोगस्थलज्ञानानुसारेण च स्फोटायनशब्दः प्रचलितः स्फोटशब्दश्च चर्चितो वर्तत इति स्पष्टीभवति । सन्दर्भेऽस्मिन् शाब्दनययोः मतान्तरण दृश्यते । प्रथमन्तु वृत्याश्रयो कुत्र भवतीति विषये चर्चा कृता वर्तते । वस्तुतः उच्चरितवर्णस्यध्वंसनेन वर्णसङ्घाताभावः जायते । अतस्तत्र अर्थज्ञानं न सम्भवति । तथैव 'इको यणचि' इति सूत्रस्य 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषायां अयं पूर्वः अयं परः इति व्यवहारोऽपि दृश्यते परन्तु तत्रापि पूर्वस्योच्चारिते सद्यः ध्वंशनात् कथं व्यवहारो सम्भवतीति शेषः । अस्मिन्नेव विषये नैयायिकाः वदन्ति यत् – 'वर्णानामनित्यत्वेऽपि उत्तरोत्तरवर्णे पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वमव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन संस्कारवशाद. गृह्यत इति पदप्रत्यक्षत्वाच्छाब्दबोधः'(दाहाल, सन् २०११, पृ.३६) । ध्वंसितेऽपि पूर्ववर्णस्य संस्कारेण शाब्दज्ञानं भवतीति नैयायिकाः वदन्ति परन्तु शाब्दिकाः नैव आमनन्ति । तथैव नैयायिकाः शब्दज शब्दनयेन भवतीति वदन्ति तदपि वैयाकरणाः अव्यवहितोत्तरसम्बन्धस्याभावात् नैव स्वीकुर्वन्ति । स्वीकृते तु 'नष्ट घटो जलवान्' इति व्यवहारस्यापत्तिः सञ्जायते । संस्कारस्वीकारेऽपि विपरीतोद्बोधनत्वात् रसः– सरः, नदी– दीन इत्यादौ आपत्तिर्जायते । तथैव एकइन्द्रशब्दः क्रतुशते प्रादुर्भूतो युगपत्सर्वयागेष्वङ्गं भवतीति भाष्यविरोधापत्तिश्च जायते । ततः निष्कर्षः समायाति यत् – स्फोटः वृत्याश्रयः इति । स्फोटज्ञानाय वाचः चतुविधत्वं दर्शयति परमलघुमञ्जुषाकारः– परा पश्यन्ति मध्यमा वैखरी च चतुर्विधा हि वागस्ति । तत्र मूलाधारस्थपवनसंस्कारीभूता मूलाधारस्था शब्दब्रह्मरूपा स्पन्दशून्या बिन्दुरुपिणी परा वागुच्यते । नाभिपर्यन्मागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्ता मनोगोचरीभूता पश्यन्ति वागुच्यते । हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्ता तत्तदर्थवाचकशब्दस्फोटरूपा श्रोत्रग्रहणायोग्यत्वेन सूक्ष्मजपादौ बुद्धिनिर्ग्राह्या मध्यमा वागुच्यते । आस्यपर्यन्मागच्छता तेन वायुनोर्ध्वमाक्रामता च मूर्धानमाहत्य परावृत्य च तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्तापरश्रोत्रेणापि ग्राह्या वैखरी वागुच्यते तदाह–

परा वाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ति नाभिसंस्थिता,
हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ।
वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः ।
मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते ।। (त्रिपाठी, २०७९, पृ.७२)

चतसृषु वाणीषु मध्यमा वाणी स्फोटात्मक शब्दस्य व्यञ्जकः वर्तते । भेर्यादीनां नादश्रवणं निरर्थकं परन्तु मध्यमायाः सूक्ष्मनादः जपादिकाले सूक्ष्मवायुव्यक्तशब्दब्रह्म स्फोटस्य व्यञ्जकः । सः स्फोटब्रह्मैव नित्यः । तत्ब्रह्मविषये भर्तृहरिणोक्तम् –

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।। (अवस्थी, सन् २०१६, पृ.१)

अर्थात् आद्यन्तध्वंशरहितब्रह्मैव शब्दतत्वमस्ति । स्वाविकृतेनापि संसारस्य विकृतिं सम्पादयति । अत्र शब्दस्य नित्यता भासते । स्फोटस्यौपाधिकत्वमपि दृश्यते यथाः जपाकुसुमादिलेपनात् स्फटिके लौहित्यपीतत्वरक्तं दृश्यते तथैव स्फोटस्यापि वर्णपदवाक्यादिभेदेन प्रार्थक्यं दृश्यते । वस्तुतस्तु वाक्यस्फोट एव समर्थम् । तथापि सरलतायै प्रकृतिपत्ययान् परिकल्प्य वर्णस्फोटस्यापि स्थापनं विधत्तम् । तथैव पदस्यापि । व्यक्तिजातिभेदेन स्फोटस्य षड्भेदाः सन्ति यथा : वर्णस्फोटः, पदस्फोटः वाक्यस्फोटः, वर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटश्च । तथा च अखण्डस्फोटपक्षे अखण्डवाक्यस्फोट अखण्डपदस्फोटश्च । अमीषां अष्टानां विवेचनं कृयते यत् –

वर्णस्फोटः

शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहको वर्णस्फोटः (दाहाल, सन् २०११, पृ.१०) । ऋषिभिः कण्ठरवेणैव उपसर्गनिपातप्रकृतिप्रत्यादीनां कल्पनां कृत्वा शास्त्रप्रक्रियायां सारल्यं संस्थापितम् । स्थानिनः आदेशाश्च कल्पिता एव । यथा उदाहर्तुं शक्यते यत् – घटं नय, पटं नय इति वाक्योच्चारणे बोधितुं जाटल्यं दृश्यते तत्रापि घट अम्, पट अम् इति कृत्वा कर्मबोधने सुकरं भवति । अतः प्रकृतिप्रत्यययोः विभागं कृतवन्तः । घट इति प्रकृतिः, अम् इति प्रत्ययः । एतौ कल्पितौ स्तः । कल्पितौ वर्णस्फोटौ स्तः । तत्र वर्णस्य ज्ञानमपि भवति । कर्मत्वज्ञानमपि भवति । अत्र स्थान्यादेशयोः वाचकवाच्ययोः विषये काठिन्यं जायते । अतः वर्णस्फोटस्य कल्पनेन सार्थकत्वं न दृश्यते इति चिन्तयित्वा चान्ते वाक्यस्यैव प्राधिकमपि स्वीकृतवन्त विदः ।

पदस्फोटः

पद एव स्फोटः पदस्फोटः इति भवति । वर्णस्फोटस्य पूर्वप्रसङ्गे पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारेण अन्त्यवर्णस्य बोधो भवतीति स्वीकृतमासीत् । परन्तु तत्र वाचकत्वाभावे अन्त्यवर्णस्य संस्कारवशाद् न सम्भवतीति वर्णस्फोटवादीनां मतान्तरमासीत् । पदसमुदायप्रसङ्गे 'रामोऽस्ति' इति वाक्ये कथं ज्ञानं भवतीति जिज्ञासा जागर्ति । अत्र रामकर्तकसत्तेति ज्ञानं भवत्येव । अत्र राम् इति शब्दोच्चारणस्य एकघटिकानन्तरं ओ इति उच्चारणे ज्ञानं भवेत् किन्तु अत्र जन्यसंस्कारन्तु अस्त्येव परं व्यवहितोच्चारणात् अर्थबोधस्यासम्भवो दृश्यते । अतः पदस्फोटस्य सार्थककरणेऽत्र वाक्यबोधाय वा रेफोत्तरवर्ती आकारोत्तरवर्ती उकारत्वरूपस्य आनुपूर्वीमेव शक्तावच्छेदकत्वं स्वीकर्तव्यं भवति ।

घटेनेति शब्दद्वारा पदस्फोटसिद्धिप्रक्रिया स्वीकृयत इत्थम् । तेषां मते घटेनेति अखण्डपदस्फोटः वर्तते । तत्र प्रकृतिप्रत्यययोः स्पष्टता नास्ति । यथा युष्मदस्मदोः स्थाने वस्नदीनामादेशेऽपि प्रकृतिप्रत्यययोः प्रतीतिर्नभवति तथैवात्रापि अखण्डपदस्फोट स्वीकृयते । 'घटेन' इत्यत्र 'घटे' इति प्रकृतिरस्ति 'न' प्रत्ययोऽस्ति वा 'घट' इति प्रकृतिरस्ति 'एन' इति प्रत्ययः इति सन्दिग्धत्वात् वाचकतायाः सिद्धत्वं न जायते । तत्र भाष्येऽपि उक्तम् यत् – 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति । भाष्योक्तिबलादपि वस्नसादिवत् अत्र प्रकृतिप्रत्यययोः सम्भावना नास्ति ।

अतः "बहुवचनस्य वस्नसौ८।१।२१"(पाण्डेय, सन् २०१३, पृ.९३) इति सूत्रे सुवन्तस्य स्थाने सङ्घातस्यैव वस्नसादीनामादेशात् समुदाये प्रकृतिप्रत्यययोः विभागः न सम्भवः । अतः अखण्डस्फोट सिद्ध्यति ।

वाक्यस्फोटः

एक तिङ् इति वाक्यम् । सुप्तिङन्तचयो वाक्यमिति । वस्तुतः वर्णपदयोः यथा वाचकता सिद्धिर्जायते तथैव वाक्यस्यापि वाचकत्वं चकास्ति एव । यथा 'हरेऽव', 'विष्णोऽव' इत्यादौ 'हरे' 'विष्णो' एतौ सम्बोधनपदे स्तः । तत्र 'अव' इति क्रियापदम् तिङ् वा । वर्णपदयोः वाचकत्वसिद्धिवत् अनयोः वाक्ययोरपि वाचकत्वात् अस्य समुदायस्य वाक्यस्फोट इति स्वीकर्तव्यम् ।

अखण्डस्फोटः

न खण्डः इति अखण्डः, अखण्डश्चासौ स्फोटः अखण्डस्फोटः । नञ् समासात् अखण्डः, कर्मधारयसमात् अखण्डस्फोटो भवति । पूर्वं सखण्डस्फोटस्य चर्चा विहिता । अत्र अखण्डः चर्च्यते यत् – पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन (त्रिपाठी, विं.सं.२०७९, पृ.७५) ॥ पदे वर्णाः न सन्ति वर्णेष्वपि केऽपि अवयवाः न सन्ति । एवङ्कारं पदानामपि वाक्ये कश्चिदपि भेदो नास्ति । यथा 'पचति' इति पदेषु वर्णाः न भवन्ति । वर्णसमूहरूपं पदं न भवति वर्णेष्वपि...इति कथनात् । अत्र एकारऔकाऋकारादीनां वर्णानामं अवयवत्वादपि अवयवत्वं न मन्यते । तथैव वाक्यमपि अखण्डं वर्तते पदं भिन्न वाक्यं भिन्नं नास्ति । वाक्याभ्यन्तरे पदानि नायान्ति । वाक्यमखण्डत्वेन तिष्ठति । वर्णसमूहस्य पदत्वं पदसमूहस्य वाक्यत्वस्वीकारे अनन्तवर्णकल्पनं कर्तव्यं भवति तस्य तु मानाभावात् । उदाहरणाय द्रष्टुं शक्यते यत् – गच्छति, पठति इत्यादौ गकारछकारपकारादीनां आनन्त्यं भविष्यति । अतः अखण्डस्फोटत्वं सिद्ध्यति । तथैव व्यक्तिजातिभेदेन स्फोटस्य जातित्वं व्यक्तित्वमपि स्वीकृतं वर्तते । वर्णत्वपदत्ववाक्यत्वस्वीकरणे जातिः भवति । तथा च वर्णपदवाक्यानां पाठे व्यक्तिर्भवति । जातिस्वीकरणे लघुता भवति परं व्यक्तिस्वीकरणे दीर्घत्वमापतति । इत्थङ्कारं स्फोटं ब्रह्मत्वमिति स्वीकृयते, एवञ्च स्फोटं शक्तिविशेषत्वेन स्वीकृयते तथापि कल्पनया उपाधिभेदात् वर्णपदवाक्यभेदेन लोके व्यवहृतः । अर्थप्रकाशकं स्फोटं ज्ञाने सारल्यं स्यादिति हेतुः स्फुट्यते अर्थो येन इति स्फोटः स्फुटति अर्थोऽस्मादिति स्फोटः एताभ्यां विग्रहाभ्यां अर्थापितो वर्तते । वृत्याश्रयविषये स्फोटविषये नानामतैक्यप्रदर्शनपूर्वकं स्फोटस्य शक्तित्वं स्वीकृतम् । तदपि वर्णपदादिभेदेनापि स्वीकृतः । वस्तुतः वाक्यस्फोटस्य प्रधान्यं दृश्यते । वाक्यबोधने वर्णादीनां स्वतः ज्ञानं भवत्येव किमर्थं वर्णादीनां कल्पना विभागो वेति प्रश्न आयाति । ततः वक्तुं शक्यते यत् – सुकराय । वाक्यज्ञाने पदज्ञानम्, पदज्ञाने वर्णज्ञानम् । वर्णोपत्तिः, ततः पदोत्पत्तिः ततः वाक्योत्पत्तिः भवति । सत्यमस्ति वर्णस्य ऋते पदज्ञानम्, पदस्य ऋते वाक्यज्ञानम् असम्भवम् । तथापि तीक्ष्णबुद्धीनाङ्कृते तु वाक्यज्ञाने प्रक्रियावशाद् पदवर्णयोः स्वतः ज्ञानं भवति परन्तु अल्पबुद्धीनां तादृशं न स्यादतः वर्णपदवाक्यानाम् आवश्यकता दृश्यते । तथैव जातिव्यक्तिस्वीकरणस्यापि स्थूलकारणन्तु नास्ति ज्ञानबोधक्रमे प्रक्रियाक्रमे च सुकरं स्यादिति हेतुः जातित्वं स्वीकृतम् । जातिस्वीकरणे व्यक्तित्वं स्वतः आयाति । पदस्याखण्डता पदस्या प्रामुख्यदर्शनाय अखण्डपदस्फोटः, पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा इव । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥ (अवस्थी, सन् २०१६, पृ.२६८) । श्लोकानुसारेण वाक्यस्य प्राधान्यसंरक्षणाय अखण्डस्फोटः स्वीकृतो वर्तते । पूर्णतया वाक्यसमाप्तिपश्चादेव अर्थज्ञानं भवति अतः अखण्डवाक्यस्फोटः शोभनम् । तथा च वाक्योच्चारणे सति जनाः अर्थं भजन्ते न तु वर्णपदादीनां ज्ञानमतः सुष्ठु भाति अखण्डवाक्यस्फोटत्वम् ।

कृतज्ञताज्ञापनम्

वाक्यपदीयपरमलघुमञ्जूषावैयाकरणभूषणसारभाष्यदिशा अन्यस्फोटविषयकचर्चावलम्बितग्रन्थदिशा च निर्मिते लेखे स्फोटविचारविषये प्रविधिसाहाय्ये च सहयोगदातृभ्यो सुधीभ्यो गुरुवर्येभ्यो हार्दिकं धन्यवादं निवेदयामि।

उपसंहारः

यत अर्थप्रकाशनं भवति सः स्फोटो वर्तते। पाणिनिना "अवङ् स्फोटायनस्य" ६।१।१२३ इति सूत्रे स्फोटायनशब्दस्योल्लेखनं कृत्वा स्फोटशब्दस्य सङ्केतः कृतः । तथैव 'अक्षरणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः' इति हरिवंशपुराणे 'दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः' इति श्रीमद्भागवतपुराणे 'व्यङ्ग्येन वा न नहि लक्षणया कदापि, स्फोटेन यच्च कवयो न विशन्ति मुख्याः। निर्देशभावरहितं प्रकृतेः परञ्च त्वां ब्रह्म निर्गुणमलं शरणं व्रजामः ।।' इति गर्गसंहितायाञ्च स्फोटस्य प्रयोगो दृश्यते। विशेषतः स्फोटस्य चर्चा शब्दशास्त्रे विहिता वर्तते। मध्ये मध्ये वृत्याश्रयविषये चतुर्वाचः विषये च व्याख्याकृता। वर्णपदवाक्यस्फोटषु वाक्यस्फोटस्य मुख्यत्वं वर्तते। तत्रापि वाक्यपदीये पातञ्जलभाष्ये परमलघुमञ्जूषायां वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादे स्फोटसिद्धिग्रन्थे विस्तृतविवरणं वर्तते। वस्तुतस्तु स्फोटः अर्थव्यञ्जकोऽस्ति। मध्यमा वाणी स्फोटव्यञ्जका भवति। स्फोटः ब्रह्मस्वरूपो वर्तते। स्फोटोऽर्थप्रकाशको विद्यते। एकोऽखण्डोऽपि स्फोटः उपाधिभेदे कल्पनया वर्णपदवाक्यानां व्यक्तिजातिखण्डाखण्डादिभेदने अष्टौ भेदाः सन्ति । यद्यपि च स्फोटसिद्धान्तप्रवर्तनं स्फोटायनाचार्येण कृतमिति पतञ्जल्यादिकल्पना परिस्फुरिता, तथापि स्फोटशब्दस्य सम्प्रयोग ईश्वरप्रभवस्य भगवल्लिङ्गरूपस्य त्रिमात्रकस्य "प्रणवस्य" स्फोटत्वनिरूपणप्रसङ्गे वेदव्यासेन स्फुटं कृतः श्रीमद्भागवते–

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।
हृदयाकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद् विभाव्यते॥
श्रृणोति य इमं स्फोटं सुप्ते श्रोत्रे च शून्यदृक्।
येन वाग् व्यज्यते तस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः (शर्मा,१२।६।४०, वि.सं.२०३८, पृ.४०) ॥

अयमेव प्रणवस्फोटः परिवर्तिनी काले परम्परया वर्णपदाद्यष्टस्फोटतां प्रापितो मर्मज्ञैरिति मे मतिः । व्यक्तानां वर्णसमूहात्मकशब्दानां पूर्णताया अवबोधः स्फोटेनैव जायते। यथा गौरित्यत्र शब्दे वर्णास्त्रयो गकार औकार विसर्जनीयश्च (ग् औ) । यदा कश्चन वक्ता गौरिति समुच्चारयिष्यति, तदा त्रयोऽमी वर्णाः क्रमशो ध्वनितरङ्गत्रितयरूपैः श्रोतृश्रोत्रशष्कुलीमाहत्य नादं जनयिष्यन्ति, किन्तु गौरिति, पूर्णशब्दस्य प्रतीतिस्तु वर्णत्रयसंबलिततत्वरूपेणैव भविष्यति, न तु पृथक् पृथग् वर्णस्य। स्फोटप्रक्रियाधुनिकदृष्ट्यापि – लोके यथा संगणके कार्यं भवति, तर्हि आदौ टङ्कणं भवति, पुनः 'सी.पि.यू.' मध्ये कार्यं भवति, पुनः मुद्रितं भवति । तदा प्रतिभाति यन्मध्ये यत् कार्यं जातं सैव स्फोटः । तथैव प्रतिपलोपलब्धद्रव्यगृहेऽपि (एटीएम) कार्डनिवेशानन्तरं या प्रक्रिया भवति साऽपि स्फोटस्यैव स्वरूपा भवति। स्फुट्यते अर्थो अनेनेति स्फोटः । शब्दतत्वं शब्दब्रह्मैव स्फोट इति निष्कर्षयन्ति शाब्दिकाः । वाक्यपदीयस्य वैयाकरणभूषणसारस्य परमलघुमञ्जूषायाः पातञ्जयभाष्यस्यान्यस्य च स्फोटविमर्शनने पुराणादिषु विनियोगप्रयोगेण विविधोहापोहैश्च अर्थप्रकाशकतत्त्वैव स्फोट इति निष्कर्षः समासादितः।

सन्दर्भसामग्रीसूची

अवस्थी, शिवशङ्करः. (सन् २०१६) *वाक्यपदीयम्*. वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन।

त्रिपाठी, जयशंकरलालः. (वि.सं २०७९) *परमलघुमञ्जूषा*. वाराणसी : चौखम्बा–कृष्णदास–अकादमी ।

दाहालः, लोकमणिः. (सन् २०११) *परमलघुमञ्जूषा*. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन्म्

पाण्डेयः, गोपालदत्तः. (सन् २०१३) *अष्टाध्यायी*. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् ।

शर्मा, गिरिधरः. (विं. सं.२०३८) *श्रीमद्भागवतमहापुराणम्*. वाराणसी : चौखम्बा–कृष्णदास–अकादमी।

शास्त्री, चारुदेवः. (सन् २०१७) *महाभाष्यम्*. न्युदिल्ली : एन ए बी प्रिटिङ्ग यूनिट।